

7. Локк Дж. Избранные произведения / Дж. Локк. – М., 1962. – Т. 2. – 532 с.
8. Ледакх И.А. Теория правового государства / И.А. Ледакх // Из истории политических учений. Сборник материалов. – М., 1976. – С. 163.
9. Засць О.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / О.П. Засць. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 248 с.

УДК 351.74 (477)

В. Пісний

здобувач,

Львівський державний університет внутрішніх справ

НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРОФЕСІОНАЛА

Стаття присвячена розкриттю сутності професійної придатності, що пов'язано з самовизначенням особистості, тобто із самоствердженням, самореалізацією та самовдосконаленням людини в суспільстві, у праці та трудовому колективі.

Ключові слова: особистість професіонала, професійна придатність, професійне самовизначення, професійна діяльність, професійне становлення, професійно-особистісний потенціал, психологічна надійність професіонала.

Статья посвящена раскрытию сущности профессиональной пригодности, что связано с самоопределением личности, то есть с самоутверждением, самореализацией и самоусовершенствованием человека в обществе, в труде и трудовом коллективе.

Ключевые слова: личность профессионала, профессиональная пригодность, профессиональное самоопределение, профессиональная деятельность, профессиональное становление, профессионально-личностный потенциал, психологическая надежность профессионала.

Article is devoted disclosing of essence of professional suitability that is connected with self-determination of the person, that is with self-affirmation, self-realization and self-improvement of the person in a society, in work and labor collective.

Keywords: the person of the professional, professional suitability, professional self-determination, professional work, professional formation, professional potential, psychological reliability of the professional.

Постановка проблеми. Професійна діяльність задає напрямок розвитку особистості, впливає на формування інтересів, навичок, установок, манери поведінки, традицій, рис особистості. Це дозволяє говорити про ідентифікацію особистості з професією, засвоєння і відображення в особистості основних особливостей конкретної професії (наприклад, акуратність, педантичність бухгалтера, сміливість, рішучість пілота). Цей процес протікає найуспішніше в тих осіб, які найповніше відповідають вимогам професії, виявляють до неї підвищений інтерес, відчують велике задоволення від її освоєння і практичної роботи в даній галузі. Хоча іноді відзначаються і пасивні форми відображення ознак професії в особистості (у випадках тривалої роботи в конкретній професії). На вищих рівнях такої ідентифікації набуті людиною особливості починають проявлятися й в інших життєвих сферах, визначаючи ставлення людини до дійсності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти теорії професійного розвитку особистості розглядалися у працях Б. Ананьєва, Є. Рибалко, І. Кондакова, О. Сухарева, Е. Клімова, Ю. Поваренкова, Л. Анциферова, Г. Яворської, А. Рождественського, Г. Балла, С. Безносова, В. Бодрова, А. Деркача, А. Маркова, В. Носкова, В. Татенко та інших вчених.

Мета статті полягає у дослідженні процесу формування особистості професіонала, зокрема працівника міліції, у контексті репрезентації ним внутрішніх і зовнішніх потенцій на ґрунті професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Професійне самовизначення є багатомірним і багатоступеневим процесом, який можна розглядати під різним кутом зору:

- як серію завдань, котрі ставить суспільство перед особистістю та які їй належить виконувати;
- як процес поетапного прийняття рішення через яке людина формує баланс між власними перевагами, інтересами, метою і вимогами суспільства;
- як процес формування особистості професіонала, його індивідуального стилю та оцінки діяльності.

У психолого-педагогічній літературі інтерес до проблеми формування особистості професіонала зріс особливо в останні роки у зв'язку, по-перше, із розвитком гуманістичних тенденцій при вирішенні завдань науково-технічного прогресу, по-друге з розробкою і впровадженням концепцій особистісного діяльнісного і системного підходу при вирішенні комплексних завдань удосконалення, оптимізації різних структур організації діяльності („людина – машина”, „суб'єкт – суб'єкт” тощо), по-третє, із посиленням уваги до досліджень в галузі психології особистості, і зокрема її розвитку, вивченню проблем самовизначення особистості, її життєвого і професійного шляху, генезису мотиваційно-потребної сфери, здібностей тощо. Особлива увага до проблеми формування особистості професіонала викликана постановкою питань про зв'язок її змісту і динаміки з питаннями придатності людини до трудової діяльності, з індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта діяльності, із можливістю оцінки і прогнозування цього процесу тощо.

Надійність діяльності професіонала пояснюється передусім потребами сьогодення у підвищенні ефективності й безпечності здійснюваної суб'єктом професійної діяльності як у штатних, так і в невизначених (не детермінованих) ситуаціях, що перешкоджають його професійному становленню, часто породжують професійні кризи, особистісні й професійні деформації носія професійної діяльності [1].

Дослідники пов'язують професіоналізм особистості з реалізацією нею внутрішніх і зовнішніх потенцій у процесі професійної діяльності. Констатується, що для успішного освоєння й виконання професійної діяльності, особливо в несприятливих (екстремальних, неординарних, нетипових тощо) умовах, людина вимушена залучати внутрішні ресурси. Зазначені ресурси використовуються людиною як для отримання корисного результату, так і для компенсації несприятливих впливів середовища.

Наявні на сьогодні теоретичні розробки й накопичені емпіричні дані щодо різних видів професійної діяльності дають можливість констатувати значне просування на шляху до пізнання сутності професіоналізму як психологічного феномена. Проте завдання розкриття механізмів формування й розвитку професіоналізму суб'єкта діяльності, вивчення впливу на становлення особистості як суб'єкта професійної діяльності його психологічної надійності залишає чимало відкритих питань.

Очевидно, що наявна ситуація у психології вимагає створення інтегрального підходу до несуперечливого розуміння й розкриття поняття професіонала і професійної діяльності, Істотним внеском у створення такого підходу стали здобутки інженерної психології, яка накопичила за свою піввікову історію значний арсенал концептуальних доробок, категорій, методів і методик, що можуть бути поширені на багато інших професійних видів діяльності [2].

Основні аспекти пропонованого інтегративного підходу до професійної діяльності та професіоналізму суб'єкта діяльності можна, на наш погляд, звести до наступних положень.

Методологічним принципом має стати поєднання антропоцентричної, природничо-наукової, техніко-технологічної, гуманістичної парадигм з урахуванням культурно-історичного підходу, що дасть змогу, за умови розроблення адекватної названим парадигмам інструментальної бази, створити реальне підґрунтя для дослідження особистості як тотальної цілісності. Відповідно до зазначених парадигм професіонал розглядається як суб'єкт, що реалізує свідому, цілеспрямовану діяльність. При цьому всі компоненти діяльності оцінюються в людському вимірі, відповідні психотехніки відповідають перспективним лініям розвитку особистості.

Основа такого підходу має становити сукупність психологічних концепцій, що продемонстрували свою дієвість при вивченні тих чи інших аспектів професійної діяльності, серед яких: 1) концепція діяльності як цілеспрямованої відкритої системи й людини як суб'єкта діяльності, що реалізує й розвиває свій потенціал у процесі діяльності; 2) концепція інформаційних і концептуальних моделей; 3) трансформаційна теорія навчання; 4) концепції впливу екстремальних умов; 5) концепція забезпечення професійної надійності людини; 6) концепції особистісних властивостей професіонала; 7) концепція збереження здоров'я й професійного довголіття; 8) концепція проектування діяльності; 9) концепція особистісної надійності [3] тощо.

Суть проблеми формування особистості професіонала зводиться до двох основних положень.

1) „особистість виявляється в професії” – у процесі вибору й оволодіння професією, професійного удосконалення і реалізації особистості професіонала, визначення його місця в суспільстві, досягнення матеріальних і духовних цінностей, задоволення особистих пізнавальних інтересів,

2) „розвиток особистості в діяльності” – формування професійно орієнтованих якостей людини (її організму й особистісних рис), розширення сфери пізнання оточуючого світу і його значеннєвого змісту, розвиток форм і змісту предмета спілкування.

Проблема формування особистості професіонала є комплексною і змістовно в ній можна виділити і розглядати педагогічні, психологічні, професійні, фізіологічні, медичні, соціальні й інші аспекти.

У психолого-педагогічному плані ця проблема в основному пов'язана з вивченням закономірностей формування операційної структури діяльності в процесі професіоналізації й залежна від індивідуальних і групових (загальних) особливостей особистісної сфери, а також розвитку особистості (мотивів і інтересів, спроможностей, емоційно-вольової сфери, професійно важливих якостей тощо) на різних етапах професійного шляху й у різних видах трудової діяльності.

У даний час очевидно, що професійна придатність – це властивість особистості, яка формується й розвивається. У самій професійній діяльності спостерігаються також постійні зміни її змісту, засобів, умов, що визначають нові вимоги до особистості і тим самим стимулюють її розвиток.

С.А. Клімов [4] звернув увагу на деякі загальні закономірності розвитку особистості. Існує певний ступінь сталості особистісних рис протягом життя, але вона не є абсолютною – залежно від умов життя і діяльності лінія розвитку особистості може змінюватися. Міра сталості і мінливості різних особистісних властивостей, а також різних типів особистості неоднакова. Різним типам особистості відповідають різні типи розвитку.

На думку більшості фахівців, вивчення формування особистості професіонала необхідно починати із ранніх років, задовго до його вступу у власне професійну діяльність.

Поняття „професійно-особистісний потенціал” зорієнтоване на розкриття людини як цілісного суб’єкта професійної діяльності. Цілісність у цьому випадку означає: здатність до самоперетворення й саморозвитку, що характеризує дієву позицію суб’єкта діяльності, спрямовану на творче самовираження; повноту репрезентованості особистісних властивостей і якостей фахівця, що забезпечують у своїй єдності його здатність виступати в ролі суб’єкта професійної діяльності. При цьому єдність структурних елементів особистісного потенціалу фахівця залежить не стільки від окремо взятого елемента, скільки від способу їх інтеграції. Цей процес відбувається аналогічно з розвитком будь-якої інтегральної здатності особистості, тобто на основі єдності загальних (індивідуально-типологічних, інтелектуальних) і спеціальних (кваліфікаційних, професіональних) особистісних властивостей.

Взаємозв’язок поняття потенціалу з категорією розвитку зумовлює його системну природу. Системний аналіз у такому випадку має здійснюватися в трьох площинах дослідження: предметній (компонентно-структурній), що передбачає вивчення, з одного боку, складу компонентів, а з іншого – зв’язків між компонентами цієї системи; функціонування (зовнішнього і внутрішнього); історичній (дослідження генезису системи й прогнозу її розвитку).

Компонентно-структурний аналіз дає змогу розглядати особистісний потенціал фахівця як дворівневу біосоціальну систему, що складається в процесі перетворення в онтогенезі наявних природних особливостей особистості у професійні здатності. Для аналізу професійно-особистісного потенціалу в історичній (генетично-прогностичній) площині продуктивним, на нашу думку, є застосування функціонально-генетичного підходу, згідно з яким професійні здібності в структурі особистісного потенціалу фахівця розвиваються на основі природних особливостей. При цьому соціальні ситуації середовища можуть як сприяти розкриттю професійних здатностей, формуванню пов’язаних з ними професійно важливих якостей, спрямованості, психологічної надійності, так і діяти протилежним чином.

Характерні особливості системи загалом виступають системотворчим підґрунтям, що поєднує складові елементи як відносно однорідні, й передбачають наявність ширшої системи, в яку входить дана конкретна система. Для особистісного потенціалу більш широкою системою є, по-перше, професійна діяльність і, по-друге, фахівець як носій потенціалу. Системотворчою ознакою є професійна спрямованість та психологічна надійність, що визначає напрямок, глибину й успішність становлення та розвитку особистісного потенціалу.

Генезис і структурний аналіз особистісного потенціалу професіонала дають підстави для розуміння механізму його функціонування. Так, зовнішнє функціонування забезпечується залученістю особистості до професійної діяльності, водночас потенціал характеризує не лише особистість, а й особливості соціального середовища, у якому здійснюється відповідна професійна діяльність. Таким чином, зовнішнє функціонування професійно-особистісного потенціалу фахівця визначається взаємодією соціального середовища, професійної діяльності з особистістю фахівця, її формування в умовах даного соціокультурного простору.

Узагальнену модель професійного становлення особистості знаходимо в роботі Ю. П. Поваренкова [5]. Професійне становлення особистості автор визначає як процес, поетапного вирішення комплексу протиріч, узгодження різних тенденцій і вимог, що задаються базовим протиріччям між соціально-професійними вимогами, висунутими до індивіда, і його бажаннями, можливостями щодо їх реалізації.

Даний автор виділив групи основних функцій професіонала, як параметри професійного становлення, зокрема:

- функції, що нам імпонують та визначаються через надійність і якість роботи професіонала;
- функції, пов’язані з реалізацією потреб самої людини та визначаються через самореалізованість, задоволеність працею тощо;
- функції, пов’язані з забезпеченням саморозвитку і „запуску” механізму самодетермінації професійного розвитку індивідуальності при даних можливостях і об’єктивних умовах.

З огляду на це, вважаємо, що одним із головних чинників і психологічних механізмів професійного розвитку є задоволеність професійною діяльністю, результатами праці.

Внутрішнє функціонування елементів, що утворюють потенціал особистості, забезпечує процес її безперервного професійно обґрунтованого розвитку на переході від однієї стадії професіоналізації до іншої. Згідно із цим, в рамках окремої стадії розвитку відбувається нагромадження якісно нових елементів, які утворюють, у свою чергу, потенційний резерв розвитку. Відзначимо при цьому, що утворений потенціал у

межах однієї стадії на базі узагальнення й перетворення структур попереднього рівня перетворюється на актуальну можливість для наступного.

З огляду на це необхідно наголосити, що цілісне розкриття феномена психологічної надійності професіонала стає неможливим без урахування негативних чинників, що впливають на особистість професіонала, зокрема й на його здоров'я. Незаперечним є факт, що постійне нервово напруження, втому виступають негативними чинниками професійної діяльності. Серед джерел психологічної ненадійності називаються також ті, що пов'язані з порушеннями процесу саморегуляції, з недостатньою сформованістю певних рис особистості. Як відомо, надійність професійної діяльності передбачає дотримання вимоги безпомилкового виконання особистістю покладених на неї професійних обов'язків (функцій) протягом певного часу в заданих умовах діяльності. Досягнення безпомилкового й своєчасного виконання вимог діяльності стає можливим за умови нормального, здорового функціонування різних підсистем психофізіологічної організації особистості. У протилежному випадку професіонал, який володіє необхідними професійно важливими якостями й необхідною кваліфікацією, може виявитися професійно ненадійним, передусім, психологічно.

Психологічна надійність професійної діяльності зазнає впливу з боку найрізноманітніших чинників. До числа найвагоміших можна віднести мотивацію щодо здійснюваної діяльності, пережиті в процесі діяльності негативні функціональні стани (перевтому, монотонність, стрес тощо), психологічний клімат у колективі тощо. Основу ж надійності особистості професіонала становлять певні риси характеру, а також самоконтроль, відповідальність, почуття обов'язку, дисциплінованість, адекватна самооцінка, вольові якості, самовладання, творчість, духовність [6, с.217-231] тощо.

І навпаки, серед можливих причин ненадійних дій суб'єкта професійної діяльності найпоширенішими є втрата працездатності, порушення адаптації, інтолерантність до фрустрацій, низькі витривалість, гнучкість і оперативність мислення тощо.

Для фази адаптації характерні певні витрати часу на досягнення певного результату на безпомилкове виконання, точність і швидкість дій, що дає змогу здійснювати перехід до фази стійкої працездатності.

Настання третьої фази супроводжується падінням працездатності, зумовленим розвитком втоми. Цей психічний стан є одним із найпоширеніших у практиці професійної діяльності. Стійке перебування в ньому серйозно загрожує соматичному і психічному здоров'ю. Характерні ознаки його прояву полягають у наступному.

Загальне зниження працездатності усвідомлюється людиною як неможливість продовжувати свою діяльність належним чином. Розлад уваги виникає під впливом втоми, виражається у звуженні її обсягу, погіршенні перемикання і розподілу. Ускладнення в сенсорній сфері зводяться до збільшення абсолютних і диференціальних порогів чутливості. У моторній сфері втому викликає порушення ритму, точності й координації рухів. Збільшується час простої сенсомоторної реакції та реакції вибору. Знижуються показники короточасної пам'яті, втому мислення, точність і швидкість утворення логічних взаємозв'язків, погіршення якості розумової роботи, знижується ефективність самоконтролю і, відповідно, зростає кількість помилкових дій. У стані втому погіршуються характеристики вольових якостей особистості – рішучості, наполегливості, витримки. Зрозуміло, що вчасна діагностика ознак втоми є завданням виняткової практичної важливості.

Водночас, очевидно, що для цілісного вивчення феномена психологічної надійності професіонала урахування впливів зовнішніх і внутрішніх детермінант недостатньо. Провідним чинником постає взаємодія регуляторних систем, відповідальних за саморегуляцію поведінки, діяльності і психічного стану.

Розглядаючи роль саморегуляції як основи розвитку психологічної надійності особистості професіонала, не можна не зазначити, що саморегуляція виступає системотворчим чинником надійності суб'єкта професійної діяльності. Високий рівень взаємодії регуляторних систем професійної діяльності й психофізіологічного стану забезпечує сприятливі функціональні стани, які, в свою чергу, сприяють успішному протистоянню дії несприятливих викликів професійного середовища на розвиток особистості професіонала [7, с.272-280].

Важливим аспектом психологічної надійності професіонала є глибина й зміст переживання ним ситуацій, адекватність ставлення до них. Особливе значення для людини в її протидії труднощам і стресогенним впливам професійного середовища має ієрархія потреб, які людина задовольняє у своїй роботі, а також цінностей, якими вона керується. Саме ці складові визначають характер спрямування дії механізму саморегуляції у напрямку погіршення стану, або на його оптимізацію. В екстремальних (незвичайних, нетипових, позаштатних тощо) ситуаціях за певного рівня розвитку особистісних і професійних якостей ефективність і надійність діяльності починають більшою мірою визначатися вищими потребами, іншою базовою системою цінностей. Зокрема, оцінює ставлення виконує функції виокремлення ціннісних властивостей об'єктів, вираження суб'єктивного ставлення людини до дійсності, регуляції поведінки та діяльності.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можемо визначити основні передумови професійного розвитку, які полягають у наступному: успішність професіоналізації визначається ступенем відповідності

індивідуально-психологічних особливостей особистості вимогам професії; кожна людина відповідає вимогам ряду професій; ступінь співвідношення індивідуально-психологічних особливостей і професійних вимог визначає рівень інтересу до професії, задоволеності нею, прагнення до професійного удосконалення тощо; професіоналізація реалізується упродовж усього професійного шляху розвитку особистості, що має певні періоди, стадії і характеризується більш-менш істотною зміною професійних вимог; характер співвідношення індивідуального психологічного складу, здібностей і вимог професії (повнота, інтенсивність, специфічність тощо) визначає особливості професійного і психологічного розвитку особистості, її спрямованість (прогрес, регрес), інтенсивність, вибірність тощо; професійний розвиток особистості, її операційних і психологічних якостей і структур відбувається нерівномірно і гетерохронно (різночасно); визначальним у професійному розвитку особистості є характер головної діяльності, а також співвідношення з нею домінуючої і субдомінуючої діяльності; спрямованість особистості виступає визначальним психологічним чинником вибору професійного шляху і професіоналізації; ставлення до професії, її освоєння і трудова діяльність домінуються і коригуються професійними, психологічними, фізіологічними, медичними, соціальними й іншими чинниками, що визначають особливості життєвої і трудової активності людини, її життєдіяльність.

Література

1. Безносів С.П. *Професійна деформація особистості* / С.П. Безносів. – Спб. : Реч, 2004. – 272 с.
2. Див.: Деркач А.А. *Акмеологічні основи розвитку професіонала* / А.А. Деркач. – М.: Изд-во Моск. психолого-соціального ін-та; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.; Клімов Е.А. *Ідеали культури і становлення суб'єкта професійної діяльності* / Е.А. Клімов // *Психологічний журнал*. 2005. №3. – С. 94-101.; Маркова А.К. *Психологія професіоналізму* / А.К. Маркова. – М.: Знання, 1996. – 308 с.; Носков В.І. *Психогігієнічні засади формування творчої особистості професіонала* / В.І. Носков // *Психологічні проблеми формування особистості фахівця: Зб. наукових праць*. – Донецьк, 2004. – С. 46-58.; Татенко В.О. *Психологічні знаки професіоналізму* / В.О. Татенко // *Психологічні перспективи*. – 2003. – Вип. 4. – С. 161-166.
3. Балл Г.А. *Поняття «личная надежность» в гуманістическій інтерпретації* / Г.А. Балл // *Вісник НТУ «КПІ». Філософія; Психологія. Педагогіка*.: Зб. наук, праць. – К.: ІОЦ „Політехніка”, 2001. – № 3. – Кн. 1. – С. 43-46.; Балл Г.О. *Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти* / Г.О. Балл // *Культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти; наук.-метод. збірник / за ред. Г.О. Балла*. – Київ; Рівне: Ліста-М, 2003. – С. 39-60.
4. Клімов Е.А. *Психологія професіонала* / Е.А. Клімов // *Избр. психол. труды*. – М.: Изд-во Моск. психолого-соціального ін-та; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. – 456 с.
5. Поваренков Ю.П. *Професійне становлення особистості: дис... д-ра псих. наук: спец.: 19.00.07* / Юрий Павлович Поваренков. – Ярославль, 1999. – 359 с.
6. Балл Г.О. *Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу* / Г.О. Балл // *Професійна освіта: педагогіка і психологія. Українсько-польській щорічник*. – Київ; Ченстохова, 2000. – С. 217-231.
7. Рождественський А.Ю. *Професіонал та його діяльність у контексті сучасних реалій* / А.Ю. Рождественський // *Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. – Т. VII. – Вип. 6 (*Проблеми загальної та педагогічної психології*). – С. 272-280.